

הקמת המעברות

תחילתן של המעברות הייתה במאי 1950. עד אותה עת עלו ארצה כ- 450,000 עולים ויותר מ-100,000 מתוכם הצטופפו במחנות בתנאים קשים. גל העלייה הראשון שנמשך מהקמת המדינה עד סוף 1948 הביא עמו יותר מ-100,000 נפש, רובם שרידי השואה באירופה. בסוף 1948 ובראשית 1949 עלו לארץ גם בני גלויות שהתחסלו - יהודי בולגריה, יוגוסלביה, לוב וחלק ניכר מיהודי תורכיה. רובם הגדול של עולים אלה נקלטו ביישובים הוותיקים ובערים הערביות הנטושות.

באמצע 1949 עלו ארצה יהודי תימן, ובשלהי אותה שנה הגיעו לישראל רבבות עולים מציכיה, מרומניה ומפולין. במרס 1950 התירה במפתיע ממשלת עיראק ליהודיה לצאת מן הארץ ורבבות יהודים מעיראק הגיעו לישראל. בנוסף לכך הגיעו לארץ בכל אותה תקופה יהודים מכל קצווי תבל - מהודו, מפרס, מקורדיסטן, מארצות צפון אפריקה ומארצות אחרות! העולים שהגיעו ארצה הועברו למחנות מעבר ששרדו מימי המנדט הבריטי בארץ ונשארו שם

עם כינונו של צה"ל הועידו לו ראשי המדינה תפקידים לא רק בתחום הצבאי והביטחוני, אלא גם בתחום החברתי. הם האמינו כי בכוחו של צה"ל לתרום תרומה ניכרת לקליטת העלייה ההמונית בישראל ולקידום תהליך מיזוג-הגלויות. במסגרת מגמה זו ערך צה"ל בקרב החיילים העולים החדשים פעולות להנחלת הלשון העברית, ללימודי ידיעת הארץ ולהקניית ידע בתחומים נוספים.

במדינות הדמוקרטיות מקובלת מעורבותו של צבא בחיים האזרחיים כתופעה חריגה. משום כך, כש"הוחלט להפעיל את צה"ל בקרב צי"בור העולים החדשים, סויגה פעילו"תו למטרות מוגדרות ולפרק זמן קצר ומוגבל ועצם הפעלתו למטרות אלה נומקה ככורח המציאות. בדברים הבאים תתוארנה הנסיבות המיוחדות של תקופת העלייה ההמונית, אשר הביאו להחלטה להפעיל את הצבא בקרב העולים במעברות, ואשר לאורך הוגדרו המשימות שהוטלו עליו ונקבע אופי פעילותו.

"מבצע מעברות" של צה"ל

עד להפנייתם למגורי קבע. אלה שבאו בגלי העלייה הראשונים, בשנת 1948 שהו במחנות ימים או שבועות ספורים, אולם משגדלו גלי העלייה לא נמצאו עוד מקומות דיור לקליטת העולים הרבים, ואלה נאלצו להישאר במחנות זמן ממושך יותר. בגבור גלי העלייה מלאו המחנות הקיימים וברחבי הארץ הוקמו מחנות-עולים חדשים, אך גם באלה לא היה די לקלוט את העולים הרבים, שהגיעו לארץ, והיה צורך להקים מבנים מכל הבא ליד – אהלים, בדונים, פחור-נים וצריפונים. בסוף 1949 הצטופפו במחנות העולים קרוב ל-100,000 איש; רובם היו מחוסרי תעסוקה והיו סמוכים על שולחנה של הסוכנות היהודית. בידי הממשלה והסוכנות לא עלה לפתור את בעיות הדיור והתעסוקה של העולים החדשים ובמרס 1950 הוחלט על הקמת המעברות כפתרון זמני.

בדיונים שהתקיימו במרס 1950 בהנהלת הסוכנות ובממשלה הוצע להקים בכל רחבי הארץ בתחומם של היישובים הוותיקים, מחנות מעבר קטנים שיהיו בסיס לבניית מגורי הקבע לעולים. המעברות נועדו להוות דיור ארעי במגמה שהעולים שיתגוררו בהן יתערו בינתיים ביישוב הוותיק, ישתלבו בו וימצאו שם תעסוקה.² הרצון לפזר את היישובים החדשים בכל רחבי הארץ עלה בקנה אחד עם המגמה לפזר את כלל האוכלוסייה בארץ כולה, עם הצורך להקים יישובי ספר שיתרמו להגנה על הגבולות, ועם השאיפה להרבות את האוכלוסייה היהודית באזורים שנויים במחלוקת בזירה הבינלאומית, כגון הנגב, פרוזדור ירושלים והגליל המערבי.

ביצוע התכנית המוצעת שובש כבר בשלביו הראשונים: התכנון המקיף של פיתוח אזורי הארץ השונים טרם הושלם, וגלי העלייה הגדולים והצפיפות הגוברת הרבה ששררה במחנות לא אפשרו למוסדות הקליטה להמתין עד להשלמת התכניות. כך אירע שמעברות רבות הוקמו בלא תכנון מוקדם, ולעתים גם ללא תיאום עם רשויות התכנון והפיתוח, וחרף התנגדותם של גורמים שונים. כתוצאה מכך הוקמו מעברות בשטחים לא מתאימים מבחינת גודלם ומבחינה טופוגרפית, מהן הוקמו במקור מות נמוכים ובבוא החורף הן הוצפו בגשמים והפכו לביצות טובעניות, ומהן שהוקמו במדרונות שבקץ הייתה

הגישה אליהם קשה, ובחורף – אהלים הועפו ברוחות ומבנים אחרים קרסו ונסחפו בשטפונות ונגרמו נזקים קשים.³

בשנת 1950 הוקמו 40 מעברות, ב-1951 הגיע מספרן ל-127. מספר העולים שהתגוררו בהן הגיע ל-250,000. המעברות הוקמו על שטח קטן במגמה לאכלס מעט עולים. אלא שככל שרבו גלי העלייה לארץ הלך מספר דייריהן וגדל, והצפיפות בהן הלכה וגברה. עד שבסופו של דבר דמו המעברות בתנאייהן למחנות העולים שמהם רצו לחלצם: מחסור במים, העדר תנאים סניטריים, קשיי תחבורה, ואספקה בלתי סדירה של מצרכי מזון בסיסיים, אשר הכבידה על המצב של תת-התזונה שרבים מהעולים סבלו ממנו. הקשיים הרבים שעברו על העולים בדרכם ארצה, טלטולי הדרך והשהייה במחנות ובמעברות, גרמו לרבים ללקות במחלות שונות, חלקן מחלות קשות ומדבקות שהלכו והתפשטו. מאחר שרוב המעברות הוקמו בריחוק מהיישובים הוותיקים, והתחבורה ביניהם הייתה בלתי סדירה, לא יכלו העולים להיעזר בשירותי הבריאות של היישובים הוותיקים, ומוסדות הקליטה התקשו לטפל בבעיות הקשות שנוצרו. לכל הבעיות הללו נוספו גם העדר תעסוקה לעולים והעסקתם בעברות יזומות שונות (ניעור, סלילת כבישים וכו'). דבר זה הגביר את הפער הכלכלי והחברתי בין דרי המעברות לאוכלוסייה הוותיקה,⁴ ופיתח רגשות ניכור ותחושת תסכול ומרירות בקרב העולים.

"מבצע מעברות" 1950 – 1951

לאות החורף הקשה של שנת 1950–1951 הגבירו את סבלם של שוכני המעברות: הקור, הרוחות והשטפונות פגעו קשה במבנים הרעועים, והביאו להרעה במצב הבריאות של יושביהם. מוסדות הקליטה עמדו מולם חסרי אונים. כאשר החלו לרדת גשמי הזעף, והמבנים במעברות ניזוקו, לא עלה בידיהם של אנשי הסוכנות לעצור בעד ההתפרעויות של העולים הממורמרים: ראש מחלקת הקליטה של הסוכנות אף אמר בראשית חורף 1951 "ששם הגשמים יקדימו וירדו בשטף לפני סוף נובמבר – יהיה במעברות מצב של תוהו ובוהו ושל קטסטרופה, ששום מנגנון ושום משטרה לא יהיה בכוחם להשתלט עליו". מאחר שצה"ל היה סמל לקונסנזוס הלאומי, והתהילה שלוותה אותו

השפיעה על העולים בנכונות לקבל את מרותו האמינו ראשי מוסדות הקליטה שיעלה בידו לגבור על התקלות שהם עצמם לא הצליחו לטפל בהן. הם ציפו מהצבא שיסייע בהדרכה ובניהול מוסדות הילדים, בתי התינוקות ובטיפול בילדי בית הספר. כמו-כן קיוו כי הצבא יעשה ל"שמירה על המוראלי".⁵ יתרונו הבולט של הצבא היה בריכוז הפעילות כולה תחת גג אחד, דבר שאפשר היעדר כות טובה ועבודה יעילה לאין ערוך מן הארגון המסורבל וחוסר התיאום והאחדות בין הגופים האזרחיים השונים. בנובמבר 1950 הוחלט להפעיל את צה"ל כדי לסייע לתושבי המעברות. פעולה זו כונתה "מבצע מעברות".⁶

צה"ל נכנס לפעילות אינטנסיבית במעברות בראשית 1951. הוא התמקד בשני תחומים עיקריים: האחד – בחיזוקם של המבנים שניזוקו, ייצובם של האהלים שקרסו, ניקוז המים שהציפו את הבדונים והפחונים, שיפור תנאי הסניטציה, אספקת מים וכדו', והשני – מתן טיפול רפואי לדיירי המעברות. חיל הרפואה של צה"ל ערך סקר על מצב הבריאות במעברות. הילדים החולים שנזקקו לטיפול אינטנסיבי רוכזו יחד ממעברות אחדות לימחנה לריפוי ילדים, ונשארו שם עד שהבריאו. הטיפול כלל בדיקות מעבדתיות, הקרנות רנטגן וכדו'. הילדים האחרים שנותרו במעברות והמבוגרים שנזקקו לטיפול רפואי, טופלו בידי הצוות הרפואי של חיל הרפואה ששהה במעברות ועסק גם בהדרכת האמהות בטיפול. במסגרת מאמציו לשפר את בריאות הילדים יזם צה"ל הקמת מטבחים ובתי תינוקות במעברות.⁷

הערות

1) ישראל, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה; שנתון סטטיסטי לישראל תשי"ד. עמ' 11, וכן א' ביין. עלייה והתיישבות במדינת ישראל. תל אביב: עם עובד והספרייה הציונית, 1982, עמ' 46–50.

2) א' ביין. שם. עמ' 65–68. ל' אשכול. בחבלי התנחלות, תל אביב: עם עובד, 1958, עמ' 218–223.

3) גנז המדינה ג/1901; 6600; 56 (705). חטי 423 ג/5558; 3901. חטי 109; 2348 ג/16143, וכן ג' יוספטל – חייו ומעלו. ת"א: הוצאת מכללת פועלי א"י, 1963. עמ' 139–147.

4) ד' ברנשטיין. "המעברות בשנות החמישים", מחב' רות למחקר ולביקורת, 5, חיפה: נובמבר 1980 עמ' 10–9.

5) ג' יוספטל, שם.

6) ארכיון צה"ל, מבצע מעברות 1950–1951.

7) ארכיון צה"ל, דו"חות על פעולות הצבא במעברות 25.1.1951–29.2.1951. והדו"ח מהתאריכים 25.2.1951–31.3.1951.

* מאמר זה הנו חלק ממחקר מקיף על קליטת החברות של העלייה ההמונית בישראל.

מבצע "ביסוס יישובי הקליטה

בספר"

כ אשר עמד להסתיים "מבצע מע" ברות" בסוף מרס 1951 פנו מוסדות הקליטה אל משרד הביטחון וביקשו כי פעולת צה"ל במעברות לא תופסק. צה"ל היה מוכן להיענות לבקשה אך בקרב הציבור נשמעו הסתייגויות ממעורבותו של הצבא במגזר האזרחי. המתחים הפוליטיים בארץ והמאבקים בין המפלגות שנבעו מתחרותן על גיוס העולים לשורותיהן, הגבירו רגישותן גם לגבי פעילותו של הצבא במעברות. החוגים הדתיים הביעו חששותיהם מפני השפעתם של החיילים החילוניים על העולים שומרי המסורת.⁸ חשדותיהם גברו על רקע המאבק החריף, שהתנהל משך כל שנת 1950 על חינוך ילדי העולים במחנות,⁹ מאבק שהחמיר עד שגרם למשבר ממשלתי. צה"ל הגביל אפוא את פעולות הסיוע שלו לעולים למקומות מסוימים ולמשימות מוגדרות.

ב-1 באפריל 1951 הוחלט על המבצע "לביסוס יישובי הקליטה בספר". הנימוק להחלטה היה כי: "חלק ניכר מיישובי הקליטה החדשים הוקמו באזורי הספר, ועל פי צרכים ביטחוניים, ומהווים תרומה חשובה להגנה המרחבית, ולכן סיוע הצבא מוצדק והוא בגדר משימה ביטחונית ממדרגה ראשונה".¹⁰ במסגרת זו ביקש הצבא לאמן את העולים באימונים צבאיים ולהגיש להם עזרה רפואית. הטיפול בתינוקות הוטל על חיילות החי"ן. פעולת הצבא התמקדה במעברות הנגב ובאזורי הספר. הוקמו שני מחנות לילדים ובכל אחד מהם רוכזו כ-300 ילדים שנוקפו לטיפול רפואי מיוחד. המבצע נסתיים ביוני 1951. ושוב עלתה ההצעה שצה"ל יטול על עצמו שנית סיוע מקיף למעברות לקראת חורף תשי"ב (1951-1952).

מבצע מעברות תשי"ב

ב יולי 1951 מונתה וועדת סקר למעברות. הוטל עליה להגיש נתו-

נים והערכת מצב כללית של המעברות, וכן המלצות על מקומות ומשימות שיוטלו על הצבא. בוועדה זו התבקשו להשתתף גם נציגי משרד העבודה ומחלקת הקליטה של הסוכנות. וועדת הסקר שהגישה דו"ח מפורט על המעברות ציינה כי הבעיות המרכזיות התובעות טיפול דחוף הן בעיות ארגוניות וחברתיות. לדעתם של עורכי הסקר נבעו רבים מהקשיים מגישתה המוטעית של מחלקת הקליטה בסוכנות, שנהגה להקים מעברות מעורבות מיוצאי ארצות שונות במגמה לזרז את תהליך "מיזוג הגלויות". הדבר הרבה תקלות והיווה מקור למתיחות ולחיכוכים בין עדתיים. עורכי הסקר סברו כי התהליך היה מוקדם מדי, והרבה סיבוכים היו נמנעים, לו היו מרכיבים את המעברות מבני עלייה אחת. הם התריעו גם על מחדלים בתחום החינוך והתרבות, על מחסור במורים, בציווד ובמבנים מתאימים ללימודים, ועל העדר פעולות תרבות בקרב הנוער והמבוגרים. לדבריהם "במעברה שורר שיממון והווי אפור של חיי יום קשים". את המשימה המרכזית לשיקומן של המעברות ראו בפעולות הסברה וחינוך. שיפור המצב החברתי היה לדעתם המפתח גם לפתרון הבעיות הארגוניות - "יצירת הווי ורוח תתן לסוכנות את הכלים שבאמצעותם תוכל להשתלט גם בשטחים אחרים הנמצאים בפיגור: סניטציה, ניקיון וכו'". הם המליצו שהצבא יטול על עצמו "פעולה ערה ורצינית להעלאת המוראל, לחינוך ולארגון פנימי". מבחינה קונקרטית הציעו לעסוק בפעולות חינוך ותרבות במסגרות חינוכיות לא-פורמליות, בצידם של מוסדות החינוך הפורמלי המופעלים ע"י משרד החינוך והתרבות. כן הוצע להמשיך בפעולות הטיפול בתינוקות ובריכוז ילדי בתי הספר בתקופת החורף במחנות מיוחדים, ובמתן הדרכה מוגברת לנוער במעברות.¹¹

ב-26 באוקטובר 1951 הוציא אגף מבצעים חוזר לחילות שנבחרו ליטול חלק במבצע, וכן למשרדי הממשלה הנוגעים בדבר ולמחלקת הקליטה של הסוכנות. מבצע צה"ל נועד להקיף 24 מעברות, שהיו בטיפולה של מחלקת הקליטה של הסוכנות וכן ששה עד שמונה יישובי עולים, שהיו בטיפולה של מחלקת ההתיישבות של הסוכנות, בסך הכל אוכלוסייה בת 15,000 משפחות, מתוכה התגוררו כ-10,000 משפחות באהלים. הצבא קיבל על עצמו לבצע פעולת ניקוז במעברות ולהמשיך את הטיפול הרפואי במחלות הנפוצות בהן. על כל אחד מהפיקודים (פיקוד הצפון, פיקוד המרכז, פיקוד הדרום והפיקוד השמיני) הוטל לטפל במספר מסוים של מעברות ויישובים; להקים מחנות לילדים, ולפעול במקביל בתוך המעברות באמצעות חוליות צבאיות שיעזרו בארגון ובהדרכה. לכל אחד מהמחנות והמעברות מונה מפקד אחראי, ועל המבצע כולו פיקד אל"מ יצחק רבין. פעולת הצבא במבצע "מעברות תשי"ב" החלה ב-11 בנובמבר 1951 ונסתיימה בסוף חורף 1952.

צה"ל הוכיח את כושרו הארגוני והביצועי בסייעו לאנשי המעברות לעמוד בפגעי החורף הקשים של שנת 1951-1952. ההצעות לייזום פעילות חינוכית ותרבותית בקרב העולים לא יושמו בגלל ההסתייגות הציבורית מפעילות הצבא בתחום זה במגזר האזרחי. פעילותו התבטאה בסיוע הפיזי, בטיפול הרפואי לעולים ובעזרה הארגונית שנתן למוסדות האזרחיים, תרומה רבת חשיבות באותן נסיבות.

האתגר הגדול בתחום החברתי, שהוצג בצדק כמוקד העיקרי של בעיות הקליטה, נותר לטיפולן של הרשויות האזרחיות.

8 עקב תלוותיה של אגודת ישראל הוקמה ועדת חקירה בדרך מיניסטריאלי לבדוק האשמות על פגיעת החיילים ברגשות העולים הדתיים. ראה נגזר המדינה 5543/ג; 3631.

9 א' דון יחיאל. שיתוף וקונפליקט בין מחנות פוליטיים, המחנה הדתי ותנועת העבודה ומשבר החינוך בישראל. תש"ז (חיבור לקבלת תואר דוקטור לפילוסופיה).

10 ראה ארכיון צה"ל, פקודת המבצע "ביסוס יישובי קליטה בספר" מיום 1.4.1951.

11 ראה ארכיון צה"ל, דו"ח ועדת הסקר מיולי 1951. הסקר מפרט גם בעיות דיוור, מיס, ניקוז, דרכי גישה, תנאים סניטריים, בעיות אספקת מזון, קשיי התבורה וטיפול רפואי, אך מתמקד בעיקר על בעיות חברתיות.

